

DİLÇİLİK

<https://doi.org/10.59849/2410-5600.2025.1.114>

UOT: 81.

Sədaqət Həsənova

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Naxçıvan şəhəri, Universitet şəhərciyi, AZ7012

e-mail: sedagethesenova@gmail.com

POETİK DİLDƏ KÖHNƏLMİŞ SÖZLƏRİN MÖVQEYİ

Xülasə

Məqalədə poetik dildəki köhnəlmiş sözlərdən danışılır. Qeyd edilir ki, mədəniyyətin və cəmiyyətin inkişafı, yeni təcrübələr, dəyərlər və düşüncə tərzləri çoxaldıqca dilin leksik təbiəti də dəyişir. Bu dəyişmə yeni sözlərlə müşayiət oluna bilər. Çağdaş dilin leksikasını formalaşdıran güclü qüvvələrdən biri texnologiyadır. Yeni ixtiralar və cihazlar ortaya çıxdıqca onların adlandırılmasına ehtiyac duyulur. Həmin anlayışlar yeni sözlər tələb edir. Məsələn, internetin yaranması bir vaxtlar mövcud olmayan və ya gündəlik lüğətdə olmayan bir sıra terminlərin yaranmasına səbəb oldu. Bu yenilik heç nəyə toxunmadan baş vermir. Bu proses bir sıra sözlərin mövqeyini müəyyənləşdirilir, qədim sözləri sıxışdırır və zamanla dildən ayrılmasına səbəb olur. Lakin bu sözlərin çoxu poetik dildə yaşamını davam etdirir. Məqalədə həmin sözlərin poetik dildəki mövqeyindən bəhs olunur.

Açar sözlər: dil, söz, üslub, poetiklik, leksika.

Giriş

Dil canlı, daim inkişaf edən və yeni mədəni, texnoloji və sosial təsirlərə uyğunlaşan milli-mənəvi sərvətdir. Vaxtilə dilimizdə mühüm yer tutan bəzi milli sözlər getdikcə istifadədən çıxaraq tarixin və cəmiyyət dəyişikliyinə maraqlı göstəricilərinə çevrilib. Bu sözlərin yoxa çıxması çox vaxt həyat tərzlərində, dəyərlərdə və ya digər mədəniyyətlərlə təmasda dəyişiklikləri əks etdirir. Bir vaxtlar dilimizin leksikasında yaygın olan, lakin zaman-zaman dilimizi tərk edən çox maraqlı söz nümunələrinin araşdırılmasını önəmli sayırıq. Belə ki, onlar dil tariximiz, ədəbi-bədii dilimiz, üslubiyyatımız üçün dəyərli faktları ortaya qoyur. Bu anlamda, dildən itmiş və ya getmiş milli sözlərin tədqiqi zəruridir.

Poetik dil köhnəlmiş sözləri qoruyan mənbə kimi

Azərbaycan poetik mətnləri dilin leksikasının müxtəlif daxili və xarici təsirlərə məruz qalmasının təbii bir dil hadisəsi olmasını təsdiq edir. Sosial təbəqələşmə, xalqlar arasındakı çoxsaylı münasibətlər (ədəbi, mədəni, turizm əlaqələri) və qloballaşma kimi sosial-mədəni amillər birbaşa dilin leksikasını dəyişdirsə də, dilin danışanların həyatı ilə əlaqəli olaraq işlənməsini təmin edir. Texnoloji və elmi irəliləyişlər davamlı olaraq dilə yeni terminlər əlavə edir. Bu leksik dəyişiklik dil, mədəniyyət və insan təcrübəsi arasındakı əlaqələri əks etdirir. Lakin bu, bir tərəfdən də dildən bəzi sözlərin çıxmasına səbəb olur. Bir zaman dilin leksikasının bəzəyi olan milli vahidlərin dildən çıxması təəssüf hissi yaradır. Lakin

onların poetik dildə qalması ən böyük təsəlliyə çevrilir. Poetik dilimiz köhnəlmə prosesi yaşayan sözlərimizi qoruyub saxlamaqda əvəzsiz qaynaq kimi dəyərləndirilməyə layiqdir.

Azərbaycan poetik dilində yaşayan köhnəlmiş sözlər

Dil daim hərəkətdə olan və inkişaf edən ünsiyyət vasitəsidir. Dildəki dəyişmələr, sözlərin istifadəsinə təsir edən sosial və mədəni amillər və dil tarixinin başa düşülməsi üçün daha geniş nəticələrlə bağlı məsələlər yeni araşdırmalar tələb edir. Sözlərin aktiv istifadədən çıxması prosesi tarixən diqqəti çəkən dil hadisəsidir. Bu hadisə leksik dəyişikliyi əsaslandırır. Lüğətdə dəyişiklik zamanla bir cəmiyyətin işlətdiyi sözlər toplusunda yeni sözlərin yaradılması, bir sıra mövcud sözlərin mənalarının dəyişməsi və sözlərin köhnəlməsi, yəni söz itkisi ilə müşayiət olunur. Bu prosesə mədəni və texnoloji inkişafın təsiri çoxdur. Belə ki, cəmiyyət inkişaf etdikcə sözlərə olan ehtiyac da dəyişir. Yeni ixtiralar, texnologiyalar və ya sosial dəyişikliklər çox vaxt yeni sözlərin ortaya çıxmasına, bəzi sözlərin köhnəlməsinə və dili tərklətməsinə səbəb olur. Əslində, sözlərin yox olmasının səbəbi onların getdikcə az işlənməsidir. Dil sadəliyə və qənaətcilliyə üstünlük verir. Çox sayda mənaları olan və bu mənaların üst-üstə düşdüyü sözlər onlardan hansısına itirə bilər. Bu prosesi müşahidə etmək üçün Azərbaycan poetik dili yetərincə materiala malikdir. Bu mənada “çalmaq” feilinə diqqət edək. “Çalmaq” çoxmənalı sözdür, ümumtürk dili vahidlərindəndir. Onun mənalarından biri “gizlicə götürmək”dir. Azərbaycan dilinin bəzi lüğətlərində öz əksini tapıb. Dialektoloji lüğətimizdə altı mənəsindən biri “oğurlamaq, xəlvəti götürmək”dir [2, s.88]. İzahlı lüğətimizdə də sözün çoxsaylı mənalarından biri “oğurlamaq, çırpışdırmaq”dır [3, s. 442]. Həsən bəy Hadi lüğətində sözün anlamlarından biri “götürmək”dir [7, s.3141]. “Çalmaq” feili hazırda Türkiyə türkcəsində fəallığını qoruyur:

*Bu akşam gurbet elde
Yine gönlümü yaktın
Veda ederken bana
Ömrümü çalan yıllar [8].*

“Çalmaq” feili Güney Azərbaycanda da fəal mövqedir. Çağdaş Azərbaycan dilində mənalarının çoxunu qoruyub saxlasa da, “gizlicə götürmək”, “gizlicə almaq” anlamlarını artıq itirmişdir.

Dilin leksikasını tərklətməş sözləri müəyyən etmək üçün müxtəlif tarixi mətnləri araşdırmaq lazım gəlir. Bu mənbələr bir vaxtlar aktiv istifadədə olan, lakin indi müasir nitqdə rast gəlinməyən sözlərə dair faktlar təqdim edir. Məsələn, “əylənmək” feili belələrindəndir. Bu sözün “istirahət etmək”, “deyib-gülmək” mənalarında işlənməsi indi də aktivdir. Lakin onun “dayanmaq”, “durmaq” mənaları artıq köhnəlmişdir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “saxlamaq”, “dayandırmaq” mənəsində “əylənmək”, “dayanmaq”, “durmaq”, “yubanmaq”, “ləngimək” mənalarında “əylənmək” sözləri qeydə alınmışdır [4, s.155; 156]. Bu söz Azərbaycan poetik dilində varlığını qoruyub saxlayır:

*Əylən, deyim, Qıratın qiymətini,
Səksən min sərkində, mala da vermə.
Səksən min ağ tüklü qəmər öyəcə,
Səksən min xəzinə, pula da vermə [9, s.171].*

Həsən bəy Hadi lüğətində də “əylənmək” sözünün mənalarından biri kimi “dayanmaq”, “qalmaq” sözləri verilmişdir [7, s.2146]. Poetik dilimiz bir zamanlar bu sözün bol-bol işləndiyini göstərir:

*Duman, gəl get, bu dağlarda,
Bahar gəldi, qar əylənməz.*

*Bu dünya bir bivəfadı,
Gözəldə ilqar əylənməz* [11, s.240].

Burada “əylənmək” sözü “olmaz”, “qalmaz” mənələrindədir. Maraqlıdır ki, şeirdə sözün çox sayda anlam qatları ilə qarşılaşırıq:

*Gözəlin qaşı qaradı,
Bayqunun meyli haradı?
Bu dünya karvansaradı:
Hər gələn qonar, əylənməz* [11, s.240].

Bu örnekdə “əylənmək” sözünün “dayanmaz”, “durmaz” mənələrinə rast gəlirik. Şeir in son bəndində söz “qalmaq” mənəsində işlənmişdir:

*Abbas deyər, hac olanda,
Kəbəyə merac olanda,
Doğru yoldan kəc olanda
Namus gedər, ar əylənməz* [11, s.240].

Azərbaycan dilində işlənmə tezliyini itirməkdə olan sözlərdən biri də “yaslanmaq” feilidir. Klassik ədəbi dilimizdə poetik əsərlərin mətnində həmin feilin müəyyən qədər mövqeyi vardır:

*Yar, qapında yaslanaram mən yüz il,
Sən təzə qonçasan, mən şeyda bülbül,
Bu dərd məni öldürəcək yaqin bil,
Sən dərdimə şafa gəldin, sevdiyim* [13, s.15]).

Həsən bəy Hadi “yaslanmaq” sözünün bir çox mənə variantları içərisində “söykənmək” feilini də göstərmişdir [7, s.7691]. Azərbaycanın ilk Xalq şairi Səməd Vurğunun dilində də həmin mənə ilə qarşılaşırıq:

*Yaslanıb samanın üstündə cansız,
Yatır qaqqıltısız, ahsız, amansız.
Məni görən kimi yerindən qalxdı,
“Hərif” təşəxxüslə baxdı, nə baxdı* [14, s.12).

Bu feil hazırda ədəbi dilimizin leksikasını tərk etmək təhlükəsi qarşısındadır, lakin dialektlərimizdə yaşayır. Məsələn, “yasdammaq” sözü “oturub qalmaq” mənəsində Cəbrayıl dialektləri cərgəsindədir [2, s.542]. İzahlı lüğətimizdə “yayımaq”, “sərilmək”, “söykənmək”, “dayanmaq”, “sığınmaq” mənələrində əks olunmuşdur [6, s.548].

Bir sıra sözlərin təsvir etdiyi anlayışlar istifadədən düşərək aktuallığını itirir və onları ifadə edən leksik vahidlər də passivləşərək dildən çıxır. Bir vaxtlar müxtəlif bölgələrin dialektlərində yayılmış bir çox sözlər dialektlərin özləri azaldıqca və ya milli dil tərəfindən mənimsənilməyindən yoxa çıxır. Bəzi hallarda sözlərin ifadə etdiyi mənə başqa sözlərlə daha səmərəli şəkildə çatdırıla bildiyi üçün istifadədən çıxır.

Tikdiribsən qəsr, eyvan, oda sən.

*Bu nökarin, o sevdiyin, o da sən.
Qıya baxdın, məni saldın oda sən,
İnsaf elə, gəl könlümün narın üz* [1, s.252]

Dialektoloji lüğətimizdə və Həsən bəy Hadi lüğətində “oda” sözünə rast gəlmirik. İzahlı lüğətimizdə “otaq” mənasında qeydə alınmışdır [5, s.512]. Seyid Hüseyn, Cəfər Cabbarlı və digər bir sıra yazıçıların əsərlərinin leksikası təsdiq edir ki, bu söz XX yüzilin I yarısına qədər işlək olmuşdur. Çağdaş dilimizdə istifadə dairəsi daralaraq yerini “otaq” sözünə vermişdir.

Poetik dilimizdə maraqlı leksik-qramantik vahidlərdən biri kimi “sallanmaq” feili diqqəti çəkir.

*Sallana-sallana gələn Salatın,
Gəl belə sallanma, göz dəyər sana.
Al-yaşıl geyinib qarşıda durma,
Yayın bədnəzərdən, söz dəyər sana* [10, s.49].

Bu sözün məna çalarlarından biri “nazla, əda ilə yerimək”dir [6, s.29]. Bu məna dialektoloji lüğətimizdə qeydə alınmayıb. Poetik dilimizdə işlənmə tezliyi ilə diqqəti çəkən sözlərdəndir:

*Sallanban gələn dilbər,
Yaxan düymələ, düymələ...
Məni dərdə salan dilbər,
Yaxan düymələ, düymələ...* [11, s.264].

“Sallanmaq” sözü ümumtürk dilinin çox işlənən vahidlərindəndir. Aşıq Ömər in yaradıcılığından da bəlli olur ki, bu söz daha çox feili bağlama kimi işlənərək tərz bildirir:

*Sallana-sallana nerdən gəlirsən?
Nədir məsləhətin, işin, sevdiyim?
Qaldır niqabını, görüm üzünü,
Ağzının içində dişin, sevdiyim* [11, s.229].

Təhlilə cəlb etdiyimiz sözlər son yüzilliklərdə, o cümlədən XX yüzillikdə ədəbi dilimizdə işlənən vahidlərdir. Dildə elə sözlər var ki, bir vaxt türk dillərində işlənmə səviyyəsinin yüksəkliyi ilə seçilsə də, sonralar dilimizi tamamilə tərk etmişdir. Söz itkisi prosesinə məruz qalan belə sözlər yalnız tarixi qrammatikamızda yaşayır. Türkcə etimoloji sözlükdə “ayıtış” (söyləyiş), “ayıtışma” (deyişmək) sözləri verilmişdir [7, s.554]. Kürdəmir dialekti kimi “ayıtmaq” feili indi də işləkdir [2, s.30]. “Koroğlu” dastanının türkmən variantında da “aydar” (deyər) sözü qalıbdır:

*Goroğlu bəy aydar, kəminə, bəndə,
Pirim Şahimərdan! Dəstgirim səndə.
Beş vaxt namazı qıldığın gündə
“Axirət yoldaşın iman” dedilər* [11, s.199].

İ.Nəsimidən sonra sözün işlənmə dairəsi daralmışdır. Şairin qəzəllərindən biri “Muğam” üstündə oxunur, lakin onun tərkibindəki “aydır” sözü çağdaş dövrümüz üçün anlaşılmadığından yerinə düşməyən lazımsız bir sözlə əvəz olunur. Əslində, qəzəlin məqtə beyti belədir:

*Dilbər aydır: ey Nəsimi, sabir ol, qılma fəğan,
Mən bu gün səbr eyləsəm, danla fəğanı neylərəm?* [12, s.142].

Təəssüf ki, buradakı “aydır” sözü müğənnilərimiz tərəfindən “öldü” kimi oxunur. Yəqin ki, qəzəlin mətnindəki “fəğan” sözünə görə “öldü” sözünü münasib hesab edirlər ki, bu da məntiqə uyğun deyil. Bu onu göstərir ki, söz itkisinin dilə təsiri çoxdur. Bir tərəfdən, sözlərin itirilməsi dili sadələşdirə, onu daha səmərəli edə və öyrənilməsini asanlaşdırma bilər. Digər tərəfdən müəyyən sözlərin itirilməsi bir çox mənə çalarlarını və ya konkret anlayışları təsvir etmək qabiliyyəti olan sözlərin azalması və anlaşılmasında ilə nəticələnə bilər. Sözlər itirildikdə mədəni təcrübələr, keçmiş dünyagörüşü məhdudlaşır və ya müasir nitqdə onların ifadəsi çətinləşir. Halbuki mədəni təcrübələri və ya ictimai cəhətləri təsvir edən sözlər müəyyən bir cəmiyyətin tarixi və adət-ənənələri haqqında məlumat verən qiymətli örnəklərdir.

Sözlərin itirilməsi daha geniş sosial dəyişiklikləri əks etdirə bilər. Çox vaxt yoxa çıxan sözlərin tədqiqi sayəsində zamanla dildə baş verən dəyişiklikləri başa düşmək mümkün olur.

Nəticə

Dilin leksikasını tərk etmiş sözlər linqvistik dəyişikliyin səbəbləri, bu dəyişikliklərin baş verdiyi sosial, mədəni və texnoloji kontekstlər haqqında dəyərli bilgi verir. Müəyyən sözlərin itməsi və yenilərinin yaranması çox vaxt cəmiyyətin kollektiv şüurunda dəyişiklik deməkdir. Onlar hətta dilin axıcılığını və uyğunlaşma qabiliyyətini də göstərə bilər. Sözlərin itirilməsi daha səmərəli və ağılabatan ünsiyyət sistemini reallaşdırırsa, bu, müsbət əlamətdir, lakin leksikanı mürəkkəbləşdirirsə, deyilişi çətin, mənası anlaşılmazdırsa, onlara qarşı mübarizə aparılmalıdır. Köhnəlmiş milli sözlərin əhəmiyyəti çoxdur. Bu sözlər bir zamanlar dilimizdə zənginliyin mövcudluğunu və müxtəlifliyini təsdiq edir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Aşıq Ələsgər (2014). Bütün əsərləri. Bakı, OL MMC.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti (2007). Bakı, Şərq-Qərb.
3. Azərbaycan izahlı lüğəti, I c. (2006). Bakı, Şərq-Qərb.
4. Azərbaycan izahlı lüğəti, II c. (2006). Bakı, Şərq-Qərb.
5. Azərbaycan izahlı lüğəti, III c. (2006). Bakı, Şərq-Qərb.
6. Azərbaycan izahlı lüğəti, IV c. (2006). Bakı, Şərq-Qərb.
7. Həsən bəy Hadi (2010). Türkcə etimoloji sözlük.
8. Faruk Tınaz (1991). Ömrümü çalan yıllar.
<https://www.facebook.com/743909839001612/posts/faruk-tinaz-%C3%B6mr%C3%BCm%C3%BC-%C3%A7alan-yillar-1991-s%C3%B6zleribu-ak%C5%9Fam-gurbet-eldeyine-g%C3%B6nl%C3%BCm%C3%BC-yak/2274738449252069/>
9. Koroğlu (2005). Bakı, Lider.
10. Ourbani (2006). Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb.
11. Mın beş yüz ilin oğuz şeri (1999). Bakı, Azərbaycan Nəşriyyatı.
12. İmadəddin Nəsimi (2004). Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı, Lider.
13. Pirsultanlı S.P. (2011). Tikmədaşlı Xəstə Qasımın ədəbi irsinin tədqiqi. Bakı, Azərnəşr.
14. Vurğun S. (2005). Seçilmiş əsərləri, II c. Bakı, Şərq-Qərb.

Sadagat Hasanova

The position of obsolete words in poetical language

Summary

The article discusses obsolete words in poetic language. It is noted that as culture and society develop, new experiences, values, and ways of thinking multiply, the lexical nature of the language also changes. This change may be accompanied by new words. One of the powerful forces shaping the lexicon of modern language is technology. As new inventions and devices emerge, they need to be named. These concepts require new words. For example, the emergence of the Internet has led to the emergence of a number of terms that once did not exist or were not in everyday vocabulary. This innovation does not happen without touching anything. This process suppresses a number of ancient words and causes them to separate from the language over time. However, many of these words continue to live in poetic language. The article determines the position of these words in poetic language.

Key words: *language, word, style, poetics, lexis.*

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Qənirə Əsgərova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.*